

27. Η αρχαία ελληνική θρησκεία

Η ακμή της αρχαίας ελληνικής θρησκείας σημειώθηκε από την εποχή της πρώτης καθόδου των ινδοευρωπαϊκών φύλων στον ελλαδικό χώρο (μεταξύ του 2000 και του 1900 π.Χ.) μέχρι την ανακήρυξη του Χριστιανισμού ως της επίσημης θρησκείας του Ρωμαϊκού κράτους. Στη μακροχρόνια διαδρομή της η θρησκεία αυτή παρουσίασε διάφορες φάσεις εξέλιξης. Σε όλες παρατηρείται ένα κεντρικό χαρακτηριστικό, η λατρεία θείων όντων διάφορων τύπων.

α) Ιστορικό διάγραμμα

Τα ονόματα των θεοτήτων που αποτελούσαν τον πυρήνα της θρησκείας των ινδοευρωπαϊκών φύλων που κατέβηκαν στην Ελλάδα απαντούν ήδη από το 14ο αι. στη Γραμμική γραφή Β των πινακίδων της Κνωσού και της Πύλου. Είναι εκείνα του κλασικού ελληνικού πανθέου, δηλ. του Δία (Δίας= φωτεινός, κοινή ρίζα με το dies, day της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας), του Ποσειδώνα, του Διονύσου, της Αθηνάς κτλ. Κάποιες από τις νέες θεότητες, όπως η Δήμητρα, θεά της γονιμότητας, αντικατέστησαν παρόμοιες της προηγούμενης θρησκείας, αφομοιώνοντας ταυτόχρονα και πολλά από τα χαρακτηριστικά τους.

Η δημιουργία της πόλης-κράτους μεταξύ 11ου και 8ου αι. π.Χ., προκάλεσε αλλαγές στη θρησκεία. Κάθε πόλη-κράτος επιλέγει μία θεότητα ως προστάτιδα, ιδρύει ναό για να εξασφαλίσει τη μόνιμη παρουσία της και οργανώνει την επίσημη θρησκευτική της ζωή. Παράλληλα η δημιουργία των ομηρικών επών και η χρήση τους στην εκπαίδευση, η ανάπτυξη πανελλήνιων αγώνων και η ίδρυση πανελλήνιων ιερών έχουν ως αποτέλεσμα την πανελλήνια αναγνώριση του πανθέου των Ολυμπίων.

Από τον 8ο αι. π.Χ. αναπτύσσεται εξάλλου σε τοπικό επίπεδο η λατρεία των ηρώων. Τα χαρακτηριστικά αυτά διατηρούνται σε όλη τη διάρκεια της κλασικής εποχής.

β) Χαρακτηριστικά της θρησκευτικότητας των αρχαίων Ελλήνων

1. Ο πολυθεϊσμός. Η αρχαία ελληνική θρησκεία είχε ως αντικείμενο λατρείας πολλά θεία όντα, τα οποία ήδη στον Ησίοδο διακρίνονται σε

θεούς, δαίμονες, ήρωες και νεκρούς. Ανώτεροι είναι οι γνωστοί Ολύμπιοι θεοί. Οι δαίμονες που είναι όντα όπως ο Παν, οι Νύμφες, οι Νηρηίδες κτλ. ονομάζονται εναλλακτικά και θεοί, ενώ οι θεοί ποτέ δεν ονομάζονται δαίμονες.

2. Η ισαριθμία επιμέρους πραγματικοτήτων του κόσμου και θείων όντων. Μια από τις βασικές ιδέες του πολυθεϊσμού είναι ότι καθεμιά από τις επιμέρους πραγματικότητες που αποτελούν τον κόσμο εξουσιάζεται από ένα θείο ον. Έτσι, υπάρχει η τάση να διακρίνονται τόσα θεία όντα όσες και οι επιμέρους πραγματικότητες. Αυτές είναι τα φυσικά όντα και φαινόμενα (ο ουρανός, η γη, τα ουράνια σώματα, τα καιρικά φαινόμενα, τα δάση, τα ποτάμια κτλ.), οι ανθρώπινες καταστάσεις και δραστηριότητες (η υγεία, τα επαγγέλματα, ο πόλεμος κτλ.), οι κοσμικές λειτουργίες (ο κύκλος του έτους, η γονιμότητα κτλ.) κ. ά. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μια βασική σειρά θείων όντων.

3. Η τάση πολλαπλασιασμού των θεών. Η αντίληψη για την ισαριθμία μεταξύ επιμέρους πραγματικοτήτων του κόσμου και θείων όντων έχει ως αποτέλεσμα το συνεχή εμπλουτισμό με νέα τέτοια όντα ή με νέες μορφές των ήδη υπάρχόντων. Στην πρώτη περίπτωση ο εμπλουτισμός συμβαίνει λόγω της προσθήκης νέων τέτοιων πραγματικοτήτων. Π.χ. λόγω της αστάθειας κατά την ελληνιστική εποχή αναπτύχθηκε η λατρεία της θεάς Τύχης. Στη δεύτερη περίπτωση η ίδια θεότητα αποκτά βαθμιαία τόσες μορφές, όσες πτυχές θεωρείται ότι έχει η επιμέρους πραγματικότητα του κόσμου, την οποία εξουσιάζει. Π.χ. ο Ζευς ως θεός του ουρανού απέκτησε βαθμιαία τόσες μορφές, όσες πτυχές μπορούν να διακριθούν στον ουρανό. Είναι έτσι φωτεινός (Δίας), γιατί η φωτεινότητα είναι μια βασική πτυχή της πραγματικότητας του ουρανού, είναι κύριος του κόσμου (Ζευς Άναξ ή Πατήρ), γιατί η κυριαρχία πάνω από τον κόσμο είναι μια άλλη βασική πτυχή της πραγματικότητας του ουρανού. Για τον ίδιο λόγο ο Ζευς έχει επίσης τόσες μορφές, όσα είναι τα ατμοσφαιρικά φαινόμενα: Ζευς Όμβριος, Αστραπαίος, Κεραύνιος, Ευάνεμος, Ούριος κτλ.

Όπως σε όλα τα πολυθεϊστικά συστήματα, έτσι και στην αρχαία ελληνική θρησκεία η συνεχής προσθήκη νέων θεοτήτων δεν είναι αποτέλεσμα ανοχής, αλλά φυσική ιδιότητα που απορρέει από την ιδέα της ισαριθμίας επιμέρους πραγματικοτήτων του κόσμου και θεοτήτων. Αυ-

Οι Δελφοί.

τό φαίνεται από το γεγονός ότι δεν υπάρχουν δυο θεότητες για την ίδια επιμέρους πραγματικότητα.

4. Η εγκόσμια κατεύθυνση. Η αρχαία ελληνική θρησκεία αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της θετικής πορείας των εγκόσμιων πραγμάτων και στην αποτροπή της αρνητικής. Κύριο μέσο αυτής της εξασφάλισης είναι οι θυσίες, συχνά αιματηρές, που αποτελούν το κέντρο της λατρείας. Παράλληλα, αλλά σε μικρότερο βαθμό, από τον 6ο αι. π.Χ. άκμασε συμπληρωματικά ο ελληνικός μυστικισμός, για τον οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω.

5. Η εναρμόνιση με το θέλημα της θεότητας. Η ιδέα ότι κάθε επιμέρους πραγματικότητα του κόσμου εξουσιάζεται από κάποιο θείο ον, οδηγεί στην πίστη ότι όλα τα σχετικά μ' αυτήν την πραγματικότητα (π.χ. με τον πόλεμο) πρέπει να γίνονται σε συμφωνία με το θέλημα αυτού του όντος. Αυτό οδηγεί στην εξεύρεση τρόπων επικοινωνίας μαζί του, ώστε να γίνει γνωστό το θέλημά του. Ένας τέτοιος τρόπος ήταν κυρίως η χρησμοδοσία με τη βοήθεια διαμέσων, όπως η Πυθία, η οιωνοσκοπία κ.ά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναπτυχθούν τα μαντεία. Κάποια, όπως οι Δελφοί, είχαν μεγάλη φήμη σε όλο τον αρχαίο κόσμο.

Ο Δίας και η Ήρα.

γ) Ελληνική θρησκεία και μύθος

Ο μύθος των αρχαίων Ελλήνων υπήρξε ένας από τους τρόπους, με τους οποίους αυτοί προσπάθησαν να εκφράσουν ό,τι θεωρούσαν ως αλήθεια, γύρω από διάφορα ζητήματα, όπως την προέλευση του κόσμου, τη λειτουργία του, τους νόμους που διέπουν τη ζωή, τη μοίρα του ανθρώπου κτλ. Οι θεοί για τους οποίους μιλούν οι μύθοι δεν ήταν προσωποποιήσεις φυσικών φαινομένων, αλλά όντα που ζουν μια ζωή παρόμοια με τη ζωή των ανθρώπων: Εργάζονται, ερωτεύονται, μισούν κτλ. Όπως ήταν φυσικό οι αντιλήψεις αυτές έγιναν στόχος της λογικής των φιλοσόφων, που από τον 6ο αι. π.Χ. άσκησαν σ' αυτές κριτική. Αυτό μαζί με άλλους παράγοντες είχε ως αποτέλεσμα να υποχωρήσει η πίστη στους θεούς βαθμιαία πολύ πριν τη χριστιανική εποχή.

δ) Θεοί και άνθρωποι στην αρχαία ελληνική θρησκεία

Η αθανασία και οι εξαιρετικές δυνάμεις των θεών τούς διακρίνουν από τους ανθρώπους. Η προσπάθεια υπέρβασης των ορίων της ανθρω-

Ο θεός Απόλλων.

πινης μοίρας με σκοπό την εξομοίωση με τους θεούς ονομάζεται ύβρις και, όπως στην περίπτωση του Προμηθέα, τιμωρείται. Από την άλλη μεριά, επειδή οι θεοί θεωρούνταν ενδοκόσμιες υπάρξεις, ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι απόλυτος. Μεταξύ τους υπάρχει επικοινωνία που συνίσταται κυρίως στην επέμβαση των θεών στη ζωή των ανθρώπων. Στις περιπτώσεις που η επέμβαση αυτή καταλήγει σε ερωτική ένωση γεννιούνται οι λεγόμενοι ημίθεοι.

ε) Ο μυστικισμός των αρχαίων Ελλήνων

Τα θρησκευτικά ρεύματα, τα οποία αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση μιας καλής μεταθανάτιας ζωής, στην υπέρβαση αυτού του κόσμου για χάρη κάποιου άλλου, ή σε μια άμεση επικοινωνία με τους θεούς, συνιστούν τον ελληνικό μυστικισμό. Τα ρεύματα αυτά είναι τα μυστήρια ή μυστηριακές θρησκείες, όπως εκείνα της Ελευσίνας, η Διονυσιακή λατρεία και ο Ορφισμός. Μέσω της μύησης στα ελευσίνια μυστήρια ο πιστός αποκτούσε μια ιδιαίτερη σχέση με τη Δήμητρα και την Περσεφόνη,

πράγμα που θα του εξασφάλιζε μια μεταθανάτια μοίρα καλύτερη από την κοινή των σκιών του Άδη. Στη Διονυσιακή λατρεία και μάλιστα στην κατάσταση της μανίας, δηλαδή της κατάληψης από το θεό, την οποία επεδίωκαν ομάδες γυναικών (θίασοι, Μαινάδες) μέσα από οργιαστικές και άλλες πρακτικές, τα όρια θεού και ανθρώπου καταργούνταν. Στον Ορφισμό επίσης με ένα πρόγραμμα ασκητικής ζωής επιδιωκόταν η ένωση με το θεό. Στον Ορφισμό η ψυχή θεωρείται ως ένα θείο στοιχείο, που πρέπει να απελευθερωθεί από τα δεσμά του σώματος (που θεωρείται τάφος της ψυχής) και της ύλης και να ενωθεί με το θείο. Οι ιδέες αυτές βρίσκονται σε αντίθεση προς την παραδοσιακή ελληνική αντίληψη περί του ανθρώπου, που θεωρούσε ότι αυτός αποτελείται εξίσου από σώμα και ψυχή και απέβλεπε στην καλλιέργεια και των δυο («καλός κάγαθός»).

στ) Ο μονοθεϊσμός των μεγάλων φιλοσόφων

Τα ρεύματα του ελληνικού μυστικισμού παρέμειναν περιθωριακά στην επίσημη θρησκεία της αρχαίας ελληνικής πόλης. Τις ιδέες όμως, του ρεύματος που εκπροσωπεί ο Ορφισμός, υιοθέτησε ο Πυθαγόρας (περ. 530 π.Χ.) και μέσω αυτού ο Πλάτων. Ο Πλάτων δημιούργησε ένα διαστρωματωμένο κοσμοείδωλο, θεωρώντας ότι στην κορυφή της κοσμικής πυραμίδας υπάρχει ένας αιώνιος κόσμος με κέντρο τον ένα και μόνο θεό, τον οποίο ονομάζει «το Αγαθό». Η ψυχή προέρχεται από αυτόν τον κόσμο και έχει εκπέσει στο επίπεδο του κόσμου που ζούμε. Σκοπός της θρησκευτικής ζωής είναι η κάθαρση της ψυχής κι η επιστροφή της στον κόσμο της καταγωγής της. Η επιστροφή αυτή μοιάζει με την έξοδο από ένα σκοτεινό σπήλαιο προς το φως. Τις βασικές αυτές ιδέες επεξεργάστηκε αργότερα σε ένα μυστικιστικό σύστημα ο Πλωτίνος.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Ύμνος στον Δία

Τον Δία θα υμνήσω

τον ισχυρότερο και μεγαλύτερο απ' τους θεούς

τον παντελόπτη, τον δυνατό, που στο κάθε τι εκπληρώνει

το θέλημά του

και που συχνά με τη Θέτιδα συνομιλεί,

που βρίσκεται στο πλευρό του.

Ας είσαι μεγαλόψυχος σ' εμάς, παντελόπη γιε του Κρόνου,
πανένδοξε και παμμέγιστε!

(Από τους Ομηρικούς Ύμνους)

2. Σπονδή για την αίσια έκβαση της εκστρατείας στη Σικελία 415 π.Χ.

Αφού όλοι επιβιβάστηκαν στα πλοία κι αφού όλος ο απαραίτητος εξοπλισμός είχε φορτωθεί, η σάλπιγγα του κήρυκα πρόσταξε σιγή. Απαγγέλθηκαν τότε οι προσευχές που συνηθίζεται να γίνονται πριν τα πλοία αναχωρήσουν, όχι από κάθε πλοίο χωριστά, αλλά από ολόκληρο το στόλο, που με μια φωνή ακολουθούσε τα λόγια του κήρυκα. Μετά σ' όλα τα πλοία ανάμιξαν στους κρατήρες κρασί κι από εκεί αξιωματικοί και στρατιώτες έκαμαν τις σπονδές τους από χρυσούς ή ασημένιους κύλικες. Όλο το πλήθος των πολιτών από τη στεριά, καθώς και άλλων που είχαν έρθει από φιλική διάθεση προς τους Αθηναίους, πρόσθεσαν τις προσευχές τους σ' εκείνες των πολεμιστών που αναχωρούσαν. Αφού έψαλλαν τον παιάνα και τελείωσαν τις σπονδές, ο στόλος ξεκίνησε.

(Θουκυδίδη, Ιστορία, Ζ, 32).

3. Μια θεραπεία του Ασκληπιού.

Αμβροσία από την Αθήνα, τυφλή από το ένα μάτι. Αυτή η γυναίκα ήρθε σαν ικέτιδα στο θεό. Περπατώντας στο ιερό, χλεύασε κάποιες από τις θεραπείες, ισχυριζόμενη ότι ήταν απίστευτο κουτσοί και τυφλοί να έχουν ανακτήσει την υγεία τους απλώς με το να έχουν δει ένα όνειρο. Κοιμήθηκε στο ιερό και είδε ένα όνειρο: ο θεός εμφανίσθηκε ακριβώς δίπλα της και της είπε ότι θα τη θεράπευε, αλλά ότι θα έπρεπε να πληρώσει προσφέροντας ως θυσία ένα ασημένιο γουρούνι σαν αναμνηστικό για την ανοησία της. Έτσι λέγοντας, έκανε μια τομή στο άρρωστο μάτι της και έριξε μέσα φάρμακο. Το επόμενο πρωί έφυγε θεραπευμένη.

(W. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum, Leipzig 1915, 1168, 33-41).

4. Τα ιερά μιας αρχαίας ελληνικής πόλης

Οι κάτοικοι της Μαντινείας έχουν ένα διπλό ναό που χωρίζεται στα δύο από ένα τοίχο υψωμένο στη μέση. Το ένα τμήμα του ναού έχει ένα άγαλμα του Ασκληπιού φτιαγμένο από τον Αλκαμένη και το άλλο είναι ένα ιερό της Λητούς και των παιδιών της· τα αγάλματά τους φτιάχτηκαν από τον Πραξιτέλη δυο γενιές μετά από τον Αλκαμένη. Στο βάθρο τους παριστάνονται οι Μούσες και ο Μαρσύας να παίζει τον αυλό του... Οι Μαντινείς έχουν κι άλλα ιερά: ένα του Δία Σωτήρα και ένα άλλο του επονομαζόμενου Επιδότη, επειδή δίνει γενναιόδωρα στους ανθρώπους. Υπάρχει επίσης ένα ιερό των Διόσκουρων και άλλο ένα ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, όπου διατηρούν φωτιά την οποία φροντίζουν ποτέ να μην αφήσουν να σβήσει. Είδα επίσης ένα ιερό της Ήρας κοντά στο θέατρο, με αγάλματα του Πραξιτέλη, που παριστάνουν την Ήρα καθισμένη σε θρόνο και δίπλα της την Αθηνά και την κόρη της Ήρας Ήβη. Κοντά στο βωμό της Ήρας είναι ο τάφος του Αρκάδα, γιου της Καλλιστούς... Ονομάζουν αυτό το μέρος όπου είναι ο τάφος του Αρκάδα, οι βωμοί του Ήλιου. Όχι μακριά απ' το θέατρο υπάρχουν κάποιοι φημισμένοι τάφοι: σ' εκείνον που ονομάζεται Κοινή Εστία, που είναι κυκλικός, λένε ότι είναι θαμμένη η Αντινόη, η κόρη του Κηφέα... Πίσω από το θέατρο υπήρχαν τα υπολείμματα, με ένα άγαλμα, ενός ιερού της Αφροδίτης, της επονομαζόμενης Συμμαχίας... Λατρεύουν επίσης την Αθηνά Αλέα και έχουν ένα ιερό και ένα άγαλμά της... Στην αγορά της Μαντινείας υπάρχει ένα ορειχάλκινο άγαλμα μιας γυναίκας, που οι Αρκάδες ονομάζουν Διομένηα, κόρης του Αρκάδα και ένα ηρώο αφιερωμένο στον Ποδάρη, για τον οποίο λένε ότι πέθανε στη μάχη εναντίον του Επαμεινώνδα και των Θηβαίων του.

(Πανσανία, Ελλάδος Περιήγησις, Αρκαδικά VIII, 9, 1-9).

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

1. Γιατί στην αρχαία ελληνική θρησκεία προστίθενται συνεχώς νέες θεότητες;
2. Γιατί αναπτύχθηκαν τα μαντεία στην αρχαία Ελλάδα;
3. Στην αρχαία ελληνική θρησκεία μπορεί ο άνθρωπος να γίνει θεός;
4. Σε τι αποσκοπούσαν τα μυστικιστικά ρεύματα στην αρχαία Ελλάδα;